

РОЗДІЛ 2 КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК СУЧАСНА НАУКА

УДК 342.7

ЮРИДИЧНА ОЦІНКА ПРАВОВОЇ ПОЗИЦІЇ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СВІТЛІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

THE LEGAL OPINION OF LEGAL POSITION OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN THE LIGHT OF CONSTITUTIONAL REFORM IN UKRAINE

Волошин М.В.,

студент юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті аналізується зміст пропозицій релігійних організацій щодо внесення змін до Конституції України. Обґрунтовується доцільність внесення змін до статей, які регламентують право людини на життя, забезпечення права таємниці сповіді та свободу світогляду та віросповідання в Україні. Доводиться, що декларування системи особистих прав людини в Конституції України є визначальним фактором у процесі формування в державі громадянського суспільства і дає змогу пристосувати чинне національне законодавство до вимог європейського співтовариства.

Ключові слова: Конституція України, право на життя, таємниця сповіді, свобода совісті, зміни.

В статье анализируется содержание предложенных религиозных организаций относительно внесения изменений в Конституцию Украины. Обосновывается целесообразность внесения изменений в статьи, которыми регламентируются право человека на жизнь, обеспечение права тайны исповеди, свобода мировоззрения и вероисповедания. Доказывается, что декларирование системы личных прав человека в Конституции Украины является определяющим фактором в процессе формирования в стране гражданского общества и дает возможность приспособить действующее законодательство к требованиям европейского общества.

Ключевые слова: Конституция Украины, право на жизнь, тайна исповеди, свобода совести, изменения.

The article analyzes the contents of the proposals of religious organizations to amend the Constitution of Ukraine. The expediency of amending the articles that regulate the right for life, the right to ensure the secrecy of confession, freedom of personal philosophy and religion is substantiated. It is proved, that the system of personal declaration of human rights in the Constitution of Ukraine is the determining factor in the formation of a civil society and makes it possible to adapt existing legislation to the requirements of the European community.

Key words: Constitution of Ukraine, right for life, secrecy of confession, freedom of personal philosophy, changes.

Метою цього дослідження є надання юридичної оцінки деяким пропозиціям ВРЦРО щодо змін до розділу 2 Конституції України з урахуванням положень чинного національного законодавства та міжнародного досвіду законодавчої регламентації особистих прав людини.

Говорячи про державно-конфесійні відносини, слід зосередити увагу на діяльності ВРЦРО, який здійснює консультативно-дорадчі функції, представляючи інтереси різних релігійних конфесій щодо питань релігійного та суспільного життя. Відповідно до Положення про ВРЦРО, основною метою діяльності цього консультативного органу є об'єднання зусиль релігійних організацій по національно – духовному відродженню України, що виражається в його активній участі у розробці законодавчих нормативно-правових актів [2].

У Преамбулі Конституції України офіційно декларується, що, «усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями», виражається рішучість здійснювати високі цілі та наміри [3, с. 118]. Керуючись даним декларативним принципом, ВРЦРО у 2015 році запропонувала такі зміни до конституційної регламентації основоположних прав людини [4].

Право на життя.

У редакції ВРЦРО ця конституційна норма у частині першій має такий вигляд: *«Кожна людина має невід'ємне право на життя від зачаття й до природної смерті»*.

На підтвердження факту закріплення цього права як основоположного серед інших особистих прав людини професор В.Ф. Погорілко наводить приклад того, що на виконання цієї конституційної норми на вимогу Ради Європи Україна відмовилась від смертної кари як вищої міри покарання, а у чинному Кримінальному кодексі 2001 року смертна кара як найвища санкція була скасована. Вчений також зазначає, що, відповідно до цього конституційного положення кожна людина має право захищати своє життя і здоров'я та життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань [5, с. 179–180].

Право людини на життя у світлі його конституційного забезпечення було розглянуто у Рішенні Конституційного Суду України щодо справи про смертну кару від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 [6], де були зазначені такі характеристики цього права як невід'ємність, невідчужуваність та непорушність. У доктринальному значенні невід'ємність права на життя полягає у встановленні заборони на свавільне обмеження чи припинення цього права. Невідчужуваність цього права передбачає його стійкий зв'язок з особою-носієм. Непорушність вияв-

ляється у встановленні законом жорстких санкцій за позбавлення людини життя.

Право кожної людини на життя проголошується такими міжнародними документами, як «Загальна декларація прав людини» (1948), Міжнародний пакт «Про громадянські і політичні права» (1966), Міжнародний пакт «Про економічні, соціальні, культурні права» (1966), Конвенція Співдружності Незалежних Держав «Про права та основні свободи людини» (1995) та ін.

Слід також згадати і міжнародні документи, які передбачають особливий захист прав дитини: Конвенцію ООН «Про права дитини» (1989), Всесвітню декларацію «Про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей» (1990), «Декларацію прав дитини» (1959) тощо. Проте жоден із згаданих документів не містить чіткого формулювання права на життя та моменту, з якого починається життя, – суті цього права. Визначається лише право на життя кожної людини, його охорона та неможливість свавільного позбавлення життя.

Положення щодо права на життя, закріплене в міжнародних документах, знайшло своє відображення і в національному законодавстві. Конституція України (ст. 27) та ст. 281 Цивільного кодексу України констатують можливість кожного мати право на життя. Проте Конституція України не вказує на момент виникнення у людини права на життя та всіх інших прав, незважаючи на гарантії цих прав Основним Законом [7, с. 60].

Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402–III у статті 6 визначає початком людського життя момент визначення дитини живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я [8]. Від-

повідно до Критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості, затверджених відповідною Інструкцією Міністерства охорони здоров'я України з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості, встановлено, що таким, що народився живим, є новонароджений, у якого наявна хоча б одна з таких ознак: дихання, серцебиття, пульсація судин пуповини, рухи скелетних м'язів [9]. Лише за констатації таких ознак за логікою законодавця в людини виникає право на життя.

Проте відповідно до зазначеної Інструкції перинатальний період вагітності розпочинається з 154-ї доби (тобто на шостому місяці) від першого дня останнього нормального менструального циклу, який визначений як термін гестації, під час якого вага плода становить 500 г. У пункті 1.4 Інструкції під терміном «плід» законодавець розуміє «внутрішньоутробний продукт зачаття, починаючи з повного 12-го тижня вагітності (з 84-ї доби від першого дня останнього нормального менструального циклу) до вигнання/вилучення з організму матері».

Підсумовуючи зазначене, слід дійти висновку, що ненароджена дитина, за логікою законодавця, починаючи з 84-ї доби від першого дня останнього нормального менструального циклу вважається лише продуктом зачаття, а не живим організмом. Зазначаючи фізичні властивості цього «продукту» на початку перинатального періоду, законодавець жодним чином не визнає факту того, що, розвиваючись в утробі матері, плід має всі ознаки живого організму. Постає питання доцільності визнання наявності права на життя в ненародженій дитині. Адже виникнення у людини будь-яких прав пов'язане з наявністю

в такої особи правоздатності, яка відповідно до чинного законодавства також виникає лише після констатації факту народження людини.

Правова (зокрема, цивілістична) доктрина виокремила дві основні концепції, які дають змогу визначити момент визнання людини суб'єктом права. Перша концепція – натусіальна – пов'язує момент виникнення права на життя з моментом народження фізичної особи. Друга концепція – ембріональна – визначає виникнення права на життя до моменту народження дитини. Незважаючи на те, що чинним законодавством декларується позиція, виражена натусіальною концепцією, існує низка законодавчих актів, у яких предметом правової охорони постають права зачатої, але ще не народженої дитини. Так, Г.О. Резнік як приклад таких нормативно-правових актів зазначає статтю 1261 Цивільного кодексу України (право на спадок, закріплене за зачатими за час життя спадкодавця особами), Кодекс законів про працю України, за яким забороняється відмовляти у прийомі на роботу вагітним жінкам і звільняти їх та встановлюється заборона на певні види роботи для вагітних – статті 184, 55, 63, 176, 178. У свою чергу, Сімейний Кодекс України не дозволяє чоловіку розлучитися з вагітною дружиною та до моменту, коли дитині виповниться один рік (ст. 110), і визначає право жінки на утримання з боку чоловіка під час вагітності (ст. 84) [10, с. 62].

Варто також зауважити, що визнання за зачатою, проте ненародженою дитиною права на життя регламентується також у положеннях Конституції Угорщини, де у статті 2 розділу «Свобода та відповідальність» зазначено, що «життя плоду захищається з моменту зачаття» [11].

Наявність таких правових норм, на нашу думку, дає змогу констатувати факт того, що законодавцем все ж таки передбачені деякі випадки, у яких наявність живої, проте ненародженої особи чинить вплив на виникнення, зміну чи припинення певних видів правовідносин. Це дає змогу говорити про те, що пропозиція ВРЦРО щодо включення до тексту Конституції України формулювання «Кожна людина має невід'ємне право на життя від зачаття й до природної смерті» є обґрунтованою та доцільною та враховує специфіку правовідносин, які регламентуються нормами чинного законодавства.

Право на захист таємниці сповіді.

У переліку запропонованих ВРЦРО змін до Основного закону міститься така регламентація права на захист охоронюваних державою особистих таємниць: *«Кожному гарантується таємниця сповіді, листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо. Щодо гарантії таємниці сповіді винятків немає».*

Як можна побачити, основний акцент, який робить ВРЦРО у формулюванні цієї норми, виражений у встановленні специфічного механізму правової регламентації таємниці сповіді як особливого виду особистої таємної інформації. Так, І.О. Пристинський зазначає, що для всебічного розгляду зазначеної проблеми необхідно застосовувати комплексний підхід, який повинен базуватися не лише на досягненнях юридичної науки, а й враховувати

основні богословські положення та норми канонічного права Православної церкви [12, с. 47]. Отже, розглядаючи проблему правової регламентації таємниці сповіді, ми маємо не лише спиратись на норми чинного законодавства, а й ураховувати специфіку канонічного регулювання правовідносин, що виникають зі сповіді.

В умовах побудови громадянського суспільства в Україні роль інституту Церкви в суспільному житті держави починає зростати. Церковне життя особистості передбачає фактичну реалізацію закріпленого в статті 35 Конституції України права кожного на свободу світогляду та віросповідання.

Відповідно до догматичного складника православного віровчення одним із центральних обрядів Православної церкви є таїнство сповіді, яке передбачає повідомлення віруючим священнослужителю особистої таємної інформації.

Доктринальне визначення поняття «таємниця сповіді» формулюється, з одного боку, як самостійний вид таємниць, що охороняються законом, а з іншого – як одна із гарантій свободи віросповідання. Таємниця сповіді як правова категорія впливає із загального законодавчого визначення поняття «таємна інформація» [13].

Слід зауважити, що чітко визначеного терміну «сповідь» чинне законодавство не містить. Статтею 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» зазначається, що ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними під час сповіді віруючих [14]. Враховуючи відсутність у чинному Законі статті, у якій надавалося б визначення основних термінів цього правового акту, під час аналізу цієї норми виникають проблемні питання.

1. Значення, у якому законодавець жививає поняття «сповідь».

Відповідно до чинної практики парафіяльної діяльності релігійних організацій під сповіддю розуміється усвідомлене надання особою будь-якої таємної інформації священнослужителю. При цьому немає особливого значення, у якій формі така інформація була надана (шляхом канонічно встановленого таїнства чи шляхом поза богослужбової бесіди особи зі священнослужителем). Виходячи із зазначеної специфіки отримання священнослужителем таємної інформації про особу, виникає невизначеність у правовій регламентації такої процедури, адже в жодному нормативно-правовому акті законодавець не уточнює форму сповіді, а значить, правовому захисту фактично мають підлягати обидві форми такої процедури.

2. Значення, у якому законодавець жививає поняття «священнослужитель».

Поняттям «священнослужитель» у тлумачному словнику охоплюється як служитель релігійного культу (диякон, священник, єпископ) у православній церкві, так і будь-яка особа, що здійснює богослужіння [15, с. 107].

Виходячи із цього визначення поняття «священнослужитель», слід зауважити, що гіпотетично законодавець у формулюванні правової норми висловлює думку про те, що сповідь може заслуховувати лише той релігійний діяч, який є висвяченим у сан священника та має право проводити богослужіння. Проте це положення є неповним, адже існує ряд випадків, коли особа може усвідомлено надавати таємну інформацію про себе у формі сповіді релігійному діячу, який не є висвяченим у відповідний сан. Це можливо, наприклад, у разі надання особистої таємної інформації ченцеві, який не є священником, проте відповідно до церковних канонів може про-

водити духовні бесіди з віруючими. У такому разі ця сповідь не буде перебувати під правовим захистом за чинним законодавством, проте фактичні правовідносини сповіді виникати будуть.

Проблемним є і визначення процесуальних гарантій захисту таємниці сповіді як специфічного виду особистої таємниці. Колізійним слід вважати протиріччя процесуальних норм статті 51 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) та статті 65 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) зі змістом статті 272 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС). Так, якщо відповідно до норм ЦПК та КПК не підлягають допиту як свідки священнослужителі щодо відомостей, що одержані ними на сповіді віруючих, то норма ст. 272 КАС взагалі не передбачає жодних обмежень щодо допиту як свідків не лише священнослужителів, а й адвокатів, лікарів, нотаріусів та психологів. Така юридична невизначеність є неприйнятною, особливо коли мова йде про законодавче закріплення цієї процедури в межах однієї галузі права [16, с. 28].

Неоднозначність регламентації правових гарантій захисту таємниці сповіді викликана насамперед тим, що такий вид охоронюваних державою таємниць не визначений у статті 31 Конституції України. На нашу думку, гальмуючим фактором, який не дає змоги на сучасному етапі конституційного процесу включити таємницю сповіді до тексту цієї статті, є встановлення законодавцем можливих обмежень щодо збереження таємності особистих відомостей у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочину чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи за рішенням суду. Такої позиції

дотримується і ВРЦРО, пропонуючи включити додаткову норму до змісту цієї статті, за якою такі обмеження не поширювались би на інформацію, отриману священнослужителем під час сповіді, яка не має бути розголошена за будь-яких умов.

Звісно, така пропозиція може отримати як позитивні, так і негативні відгуки як з боку законодавця, так і з боку суспільства. Проте, на нашу думку, імперативне закріплення принципу нерозголошення таємниці сповіді у новій редакції Конституції України дасть можливість, по-перше, підвищити рівень довіри людей до священнослужителів, а по-друге, закріпити за правом людини на особисту таємницю високий рівень правового захисту, що дасть змогу реалізувати конституційне положення, виражене в статті 3 Основного закону, де зазначено, що людина, її недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Право на свободу світогляду та віросповідання.

Враховуючи багатоаспектність запропонованих ВРЦРО доповнень до цієї статті Конституції, у цьому дослідженні нами був здійснений правовий аналіз лише деяких норм, закріплених у цій пропозиції.

Частина перша статті 35 Конституції України у редакції ВРЦРО представлена у розширеному обсязі та має такий вигляд: *«Кожен має невід'ємне право на свободу думки, совісті та віросповідання, що гарантує недоторканність сумління в питанні ставлення до релігії, світогляду і віросповідання. Це право містить свободу вільно обирати та сповідувати релігію або не сповідувати ніякої, як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в навчанні, богослужінні та виконанні релігійних і ритуальних*

обрядів, незалежно від місця перебування».

Зі змісту цієї правової норми впливають такі нововведення у чинний текст Основного закону.

1. Описане у цій статті право на свободу совісті та віросповідання доповнене додатковим закріпленням права на свободу думки. На наш погляд, у цій нормі ВРЦРО помилково продублювала визначене у статті 34 Конституції України право кожного на свободу думки, тому таке доповнення до змісту статті 35 слід вважати недоречним. Проте, враховуючи формулювання диспозиції статті 9 Конвенції про захист прав та основоположних свобод [17], де в одній правовій нормі міститься закріплення трьох свобод (думки, совісті та релігії) одночасно, слід зауважити, що є доречним об'єднати ці категорії в новій редакції Конституції України шляхом перенесення регламентації права кожного на свободу думки зі статті 34 до статті 35 Основного Закону.

2. У тлумаченні зазначеної норми ВРЦРО пропонує розширити зміст закріпленого у ній права та включити в його обсяг можливість кожного сповідувати або не сповідувати певну релігію прилюдним або приватним порядком під час навчального процесу та під час здійснення богослужбових чи ритуальних дій.

Ця юридична регламентація, на нашу думку, має неоднозначну правову природу, адже прилюдне (публічне) вираження власних релігійних почуттів однієї особи чи групи осіб може суперечити релігійній ідеології інших осіб. І якщо реалізація принципу публічності в богослужбовій чи культовій діяльності передбачає наявність колективу суб'єктів, що є представниками однієї релігійної конфесії чи течії, то прилюдне вираження власних релігійних поглядів

під час навчального процесу, особливо в колі людей з антагоністичними релігійними переконаннями, може викликати міжособистісний конфлікт та міжрелігійну конфронтацію. Тому є доречним залишити норму цієї статті в редакції чинної Конституції України, де зазначено, що це право охоплює свободу ведення релігійної діяльності загалом. При цьому форми такої діяльності не конкретизуються в Основному законі, а знаходять своє відображення в спеціальному законодавстві про релігійні організації.

Прогресивною та актуальною слід вважати пропозицію ВРЦРО ввести у зміст цієї норми регламентацію принципу свободи вибору місця провадження релігійної діяльності. це положення стосується, зокрема, богослужбової діяльності.

Відповідно до положень частини 5 статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» для проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій релігійна організація має не пізніше як за 10 днів до призначеного строку проведення таких дій надати органу місцевого самоврядування клопотання про видачу дозволу на проведення публічних богослужінь. Враховуючи неоднозначний характер цієї норми, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини звернувся до Конституційного суду з поданням, у якому було висловлено клопотання про визначення конституційності положень цієї норми. Своім рішенням від 8 вересня 2016 року [18] Конституційний Суд України визнав положення частини 5 статті 21 зазначеного Закону неконституційними. У мотивувальній частині цього рішення Конституційний суд, враховуючи судову практику Європейського суду з прав людини, визна-

чив релігійні зібрання видом мирних зібрань, і встановив, що правове регулювання таких зібрань має здійснюватися відповідно до положень частини 1 статті 39 Конституції України, за якою передбачено лише завчасне повідомлення органам виконавчої влади чи місцевого самоврядування про проведення мирних зібрань.

Враховуючи факт видалення зазначеної норми з тексту чинного Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», існує необхідність імплементації цієї норми з урахуванням правової позиції Конституційного Суду України до тексту статті 35 Конституції України. Слід також зауважити, що пропозиція ВРЦРО щодо цього виду державно-конфесійних правовідносин була оприлюднена майже за рік до згаданого судового прецеденту, що свідчить про стратегічний характер діяльності цього консультативного органу.

Частина друга статті 35 Конституції України у редакції, запропонованої ВРЦРО має такий вигляд: *«Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і захисту суспільної моралі або захисту прав і свобод інших людей за умови необхідності таких обмежень у демократичному суспільстві».*

Формулювання «за умови необхідності таких обмежень у демократичному суспільстві» містить посилання на доктринальний принцип доцільності та індивідуалізації державно-примусових заходів щодо обмеження здійснення права на свободу совісті та віросповідання.

У визначеному ВРЦРО переліку пропозицій щодо внесення доповнень до змісту статті 35 Конституції України передбачено включення до тексту цієї правової норми додаткові частини. Їх обсяг є достатньо великим

та потребує додаткового дослідження на предмет доцільності та відповідності насамперед міжнародним нормативно-правовим актам та наявним державно-конфесійним відносинам у нашій країні. Проте слід звернути увагу на ті правові норми, щодо яких, на нашу думку, не є доречною їх конституційна регламентація.

Насамперед це стосується запропонованих ВРЦРО термінологічних визначень понять «Церква» та «релігійна організація». Ці дефініції, на наш погляд, слід закріпити у тексті Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» в окремій статті під назвою «Визначення термінів». На наш погляд, загальним недоліком цього законодавчого акту є відсутність окремої статті, у якій мали б бути визначені всі основні юридичні та спеціальні релігієзнавчі терміни, які наводяться у нормах цього Закону, проте вони є розпорошеними по окремих розділах цього нормативно-правового акту.

Те ж саме стосується і пропозиції ВРЦРО щодо закріплення за релігійними організаціями права засновувати світські та конфесійні навчальні заклади за умови їх відповідності державним стандартам освіти. Така можливість частково визначається у положеннях статті 11 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Щоправда, у цій статті закріплена можливість релігійних організацій засновувати лише духовні вищі навчальні заклади. Тому, на нашу думку, є цілком доречним включити до змісту цієї правової норми можливість релігійних організацій засновувати і світські навчальні заклади.

Важливим кроком держави до реформування релігійної освіти в Україні стало ухвалення Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними

організаціями навчальних закладів» [19], відповідно до якого було передбачено внесення змін до законів України «Про освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про дошкільну освіту» та «Про вищу освіту» з метою надання релігійним організаціям права створювати дошкільні, середні, професійно-технічні, позашкільні та вищі навчальні заклади.

Необхідність законодавчого закріплення такого права була викликана тим, що в Україні за рахунок коштів релігійних організацій почали створюватись факультети теології при світських вищих навчальних закладах (наприклад, факультет теології при запорізькому Класичному приватному університеті), що зараз займається підготовкою професіоналів у галузі релігії за ОКР «Бакалавр») та загальноосвітні навчальні заклади з конфесійною направленістю навчального процесу.

Зараз не можна говорити про велику кількість таких навчальних закладів,

проте, на нашу думку, враховуючи наявне законодавче закріплення можливості заснування релігійними організаціями таких навчальних центрів, їх кількість почне стрімко зростати, що дасть змогу більшій кількості осіб отримати та поглиблювати знання конфесійних віровчень.

Враховуючи вищевикладене та підводячи підсумок щодо проведеного нами дослідження, слід звернути увагу на те, що декларування системи особистих прав людини в Конституції України є визначальним фактором у процесі формування у нашій державі громадянського суспільства. Одним із визначальних інститутів такого суспільства є Церква, яка своєю діяльністю надає рекомендації щодо державного регулювання правового статусу особи. Тому визначення на доктринальному рівні національних і міжнародних стандартів щодо можливостей особистості реалізувати надані їй права дасть змогу пристосувати чинне національне законодавство до вимог світового, зокрема європейського, співтовариства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Положення про Всеукраїнську раду церков і релігійних організацій. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vrciro.org.ua/ru/documents/13-polozhennya-pro-radu>.
3. Бориславський Л. Юридичне значення преамбули Конституції України / Л. Бориславський // Вісник Львів. ун-ту. – Вип. 53. – С. 118–124.
4. Пропозиції Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо змін до Конституції України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vrciro.org.ua/ua/statements/437-uccro-proposals-for-constitution-of-ukraine>.
5. Конституційне право України : [підруч.] / [В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко] ; за ред. В.Л. Федоренка. – 2-ге вид., переробл. і доопр. – К. : Алерта ; КНТ ; Центр учбової літератури, 2010. – 432 с
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 1901 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99>.

7. Пунда О.О. Право на життя / О.О. Пунда // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 2 (6). – С. 58–64.
8. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402–III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
9. Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості, Порядку реєстрації живонароджених і мертвонароджених» від 29 березня 2006 року № 179 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0427-06>.
10. Резнік Г.О. Право дитини на життя: поняття та момент виникнення / Г.О. Резнік // Приватне право і підприємництво : збірник наукових праць. – 2013. – № 12. – С. 59–63.
11. Конституція Угорщини від 20 квітня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.parlament.hu/irom39/02627/02627-0187.pdf>.
12. Пристинський І.О. Правове забезпечення таємниці сповіді в чинному законодавстві України та канолах православної церкви // Наука і практика. – 2011. – № 9. – С. 43–48.
13. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657 – 12 (у редакції від 25 червня 2016 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
14. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року № 987-12 (у редакції від 8 вересня 2016 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.
15. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980 – Том 9, – С. 107.
16. Волошин М.В. Теоретичне обґрунтування проблеми правового регулювання таємниці сповіді в галузевому законодавстві України / М.В. Волошин // Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 року) / [редкол. : д. ю. н. І.С. Гриценко (голова), к. ю. н. І.С. Сахарук (відп. ред.) та ін.]. – В 3 томах. – Том 1. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. – 339 с. – С. 27–29.
17. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 року, Протоколом № 14 від 13 травня 2004 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 8 вересня 2016 р № 6-рп/2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16/para47#n47>.
19. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів» від 2 червня 2015 року № 498-19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/498-19>.